

אגדה כהשראה אומנותית – באר מרים, הכינרת ואיילת השחר בעיצוב הכתובה

דוד ברודי

ההשראה ליצירת אומנות יכולה לנבוע ממקורות רבים, ובמקרה של עיצוב ועיטור כתובות הרעיון הגרפי יכול לעלות מהקשר התרבותי שהחתונה נערכת בו. השפעת התרבות החומרית הסובבת מתועדת היטב, והיא כוללת אובייקטים מוחשיים, רעיונות, פילוסופיה, אתוס, נורמות, סמלים לאומיים, אומנות וספרות,¹ אך למרות זאת יש שעיצוב הכתובה נקבע על ידי מערכת היחסים והרגשות של בני הזוג העומד לבוא כברית הנישואין. למיטב ידיעתי, הצד האישי של העיצוב כרוך בבחירת פסוקים מתאימים והעיטור המועדף. מאמר זה בא לתאר תהליך של יצירת כתובה המבוססת על מחשבות ומשאלות של בני הזוג, ועל ענייניו של האמן באגדות חז"ל והאפשרות הגלומה בהן לביטוי משאלות הזוג. ניתוח עיצוב הכתובה המובא להלן נשען על גישה ספרותית אגדתית, שכלל הידוע לי איננה מנוצלת הרבה למטרה זו – נטען שעולם האגדה מציע אפשרויות עשירות להשראה בתחום עיצוב הכתובה.

מדרכו של עולם, הכנת כתובה על ידי בני משפחה איננה תופעה שגרתית. בדרך כלל, בני זוג המעוניינים בכתובה אומנותית פונים לכשרונם של אמנים מקומיים, סופרי סת"ם ואף לכותבים שאינם מיומנים כדי להכין את השטר.² במקרה הנידון, שמחתי להציע את כשרוני האומנותי לבני אהרן וכלתי מולי להכנת כתובתם, וכך יצאנו ביחד למסע אומנותי, מסע שהוביל אותנו דרך מקורות אגדתיים ונופים גאוגרפיים אל התוצר הסופי, שביטא את המחויבות של בני הזוג זה לזה, את אהבתם את הארץ, ואת השקפתם באשר למהות הנישואין.

הכתובה היא שטר שהחתן מוסר לארוסתו (במשמעות ההלכתית ולא העממית המאוחרת) בעת הנישואין (בחופה), המפרט את חובותיו בחיים המשותפים ואת זכויותיה

1 ראו דוד דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, הוצאת לוינ-אפשטיין, ללא ציון שנה.

2 שם, עמ' 110.

של כת הזוג, ואת חובותיו במקרה של גירושין או של פטירתו. מוכן כי הכתוב הוא המרכיב המהותי של הכתובה, וכל עיטור אמור להיות משני – עיקרון זה הולך אותי ליצירת כתובה המבוססת על מילות הכתובה בלבד, במקום להתמקד בצירוף, קו, וצבע המנותקים כליל מהכתוב. התוצאה היא, שהדימוי החזותי המוצג בכתובה נוצר אך ורק ממילותיה, המעוצבות בדיו צבעוני בכל גווניו. כעבודתי על עיצוב השטר התחשבת בדגשים השונים שהחתן והכלה מוצאים בו. כזכור, לפי ההלכה, החתן יזום את הכנת הכתובה (הצדדים המשפטיים של החוזה נקבעים במשא ומתן בין הצדדים) ומוסר אותה לכלתו, ומרגע המסירה בטקס הנישואין הבעלות על הכתובה עוברת לידי הכלה. במקרה של בני וארוסתו, שניהם היו מעורבים בבחירת הטקסט המדויק והיתה להם עמדה לגבי ביטוי בשפה אומנותית, כלומר בעיצובו, לכן ניהלתי שיחות ארוכות עם בני וכלתי לגבי חזות הכתובה. תגובותיה של מולי היו נחרצות יותר מאלה של אהרן, לכן העדפתי שהשיחה איתה תופיע להלן בהשתלשלות סיפור הכתובה.

לשאלתי איך הם מדמיינים את הכתובה, הביעו מולי ואהרן עניין במים ודווקא בהקשר של "באר מרים"³; עניין זה התעורר בגלל דמותה של מרים, הצורה העברית של מולי. דימוי הבאר הוא נקי במהותו, גם בצורתו הקעורה וגם בתפקודו כספק חיים. על פי מדרשי האגדה, באר מרים החייתה את העם במדבר, ששתה ממנה; מקור המים הזה ליווה את בני ישראל בכל מסעותיו. בתום חייה של מרים, נסתלקה הבאר (תוספתא סוטה פ"א ה"א), ושינוי זה מצביע על תפיסת המדרש בדבר תפקידה המרכזי של מרים כמחיה את העם. מנקודת הראות של פשוטו של מקרא, סיפור באר מרים מבוסס על תלונות העם על מחסור מים בפסוק שבא אחרי ציון מותה של מרים (במדבר כ א-ב). דומה כי בצד ההערכה לאישיותה של מרים, סמיכות הפרשיות היא שהובילה את בעלי האגדה למסקנה שהבאר התקיימה רק בחייה. האגדה הוסיפה לספר על משמעות פלאיות נוספות שהיו לבאר מלבד הרויית צמאון העם הנודד: מי הבאר הוסיפו עידון ואף רפואה לשותיהם והצמיחו בשמים (דברים רבה ז יא; שוחר טוב כג ד, מהדורת בוכר קא ע"א). עוצמתו ועושרו של דימוי באר מרים הובילו את חיפושיו בספרות האגדה בבקשי מדרש שצפון בו דימוי חזותי היכול להציע בסיס לעיצוב הכתובה.

במסורות אגדתיות עולה "חיפוש" אחר מקומה של הבאר בניסיון לבקש מידע לגבי מראָה. מוטיב שחוזר על עצמו מספר פעמים מספר על תצפית מפסגת הר על הבאר

3 עניינו של מאמר זה הוא תיאור יצירה בעקבות מדרשי באר מרים, ולכן לא הכאתי מראי מקום ביבליוגרפיים בקשר לבאר ולביטוייה כיהדות, אך לדעתי ראוי להזכיר שני מאמרים: גל יצחקי, "מסורת אחרונה על בארה של מרים", על אתר I (1996), עמ' 111-113; פדיה הכיבה, "תמורות בקדש הקדשים – מן השוליים למרכז", מדעי היהדות 37 (תשנ"ו), עמ' 83.

השקועה בגוף של מים. דוגמה אחת מתייחסת למבט מהכרמל, על הבאר השקועה בים התיכון,⁴ ובדוגמאות אחרות מביטים בבאר מהר נבו או מהר הישימון.⁵ מקור אחר ממקם את הבאר בנהר הירדן.⁶ כללית, חשוב לציין כי מדרשי ארץ ישראל מאוחדים בציון מקום הבאר בכינרת.

לצורך עבודתי בחרתי במקור מויקרא רבה שמאתר את הבאר בכנרת וזאת לאו דווקא מתוך איוו איכות מיוחדת שנמצאת בו – "שיחק" כאן הצד האישי: היכרותם ואהבתם של בני הזוג את הגליל; וגם העושר החזותי של האזור. להלן האגדה:

מעשה במכה שחין אחד שירד לטבל בטבריא וארעת שעתא וטפת לבירא דמיריס ואסחי ואתסי. והיכן היא בארה של מרים? אמר ר' חיא בר אבא: כתיב 'וְנִשְׁקְפָה עַל פְּנֵי הַיְשִׁימֹן' – שכל מי שהוא עולה על ראש הר ישימון ורואה כמין כברה קטנה בים טבריא, זו היא בארה של מרים (ויקרא רבה כב ד).

בעל אגדה זו מצייר תמונה רבת פלא של הבאר. באר זו אינה מציאותית כלל ועיקר. היא אינה מספקת מים לצמאים, אלא מזור לחולים. מראה הבאר הוא ככברה, דהיינו מסגנת לשימוש חקלאי, עגולה בצורתה, ושטוחה. האגדה נותנת מענה לצורך בחיפוש אחר הבאר מאז פטירתה של מרים, במקמה אותה באתר מפתיע ביותר בכינרת ("ים של טבריה"). התמונה המופיעה באגדה ערטילאית: הבאר מופשטת מגשמיותה הפשוטה, וגבולותיה המובהקים (באר רגילה מדופנת באבן) אינם קיימים עוד. היא מים בתוך מים – באר קטנה בים גדול. מבחינה מעשית, פתרון זה למיקום הבאר עושה אותה נגישה לכל אחד הרוחץ בכנרת. נוסף לכך, האגדה טוענת שכל אחד יכול להתבונן בבאר "מהר הישימון", המצוי כביכול בקרבת האזור. "הר הישימון" נמצא בעצם במדבר סיני, היכן שבני ישראל נדדו במשך ארבעים שנה, ופירושו "הר של שממה". במעשה היצירה

4 ראו שבת לה ע"א: "אמר רבי חייא: הרוצה לראות בארה של מרים, יעלה לראש הכרמל ויצפה ויראה כמין כברה בים, וזו היא בארה של מרים".

5 מדרש תהלים כד ו, קג ע"ב: "כתיב 'וְנִשְׁקְפָה עַל פְּנֵי הַיְשִׁימֹן' (במדבר כא כ) – אמר ר' חייא בר אבא: כל מי שעולה להר מבוא ורואה כמין כברה בימא של טבריה, זו היא בארה של מרים". וראו להלן בסמוך.

6 פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) חקת, מהדורת רא"מ פאדווא קכה ע"א: "באר חפרוה שרים" (במדבר כא יח) – אלו משה ואלעזר. 'כרוה נדיכי העם' (שם) – אלו שכעים זקנים. 'במחוקק' (שם) – בזכות משה שנקרא מחוקק שנאמר 'כי שם חלקת מחוקק ספון' (דברים לג כא). 'במשענותם' (במדבר שם) – אמרו תו"ל: מלמר שהיה כל אחד ואחד מן הנשיאים הולך ונשען על משענתו על הבאר מושך משענתו והמים באים עד אהל. 'ומדבר מתנה' (שם) – וממדבר קדש היתה מתנה הבאר לישראל עד שבאו לירדן ונכנס הבאר בתוך הירדן, וכן אמרו רבותינו ז"ל: כל הרוצה לראות בארה של מרים יעמד בראש הכרמל ויצפה ויראה כמין כברה בים יפו".

הספרותי ההר מועתק לגליל ומשרת בתפקיד של נקודת הצפייה לכל מי שרוצה לראות את הבאר בכינרת. השומע הקדום ידע בכיור שמתוארת כאן סיטואציה בלתי אפשרית: לא ניתן לעלות על השימון שבסיני ולהתבונן בכינרת שבגליל. בכך נופצה האפשרות המגרה של נגישות קלה אל הבאר, לכלל, בכוח החידתיות הגאוגרפית. הבאר נותרה ערטילאית, וניתן להסתכל עליה אך ורק בדמיון.

הדימוי הגרפי העשיר של הבאר והגדרת "תפקידה" כגומלת חסד, סייע בבחירתו באגדה זו כבסיס איתן לעיצוב הכתובה. הציוור של מים בתוך מים היווה אתגר מעניין ביותר, ופתרונו נמצא בדימוי הופעת ה"כברה" בכינרת לייצוג התרחשות קצרה המתחוללת בה מידי יום בשעת השקיעה. כשעומדים ברמת הגולן ומסתכלים מעבר לכינרת לפני השקיעה, ניתן לראות צורה עגולה בים, בצבעי זהב נוצץ: זאת השתקפות השמש. אם כן, אין כאן פלא – הפלא הוא בגילוי! אור השמש חושף את דימוי הבאר יום יום ואפשר שמלבד מפגש השמש השוקעת והמים מתחולל כאן מפגש סמלי אחר; מפגש הנטוע עמוק בסמלים תרבותיים! השמש כמייצגת הדמות הגברית (בניגוד לירח, המייצג הנשי – זהו מערך סמלים נפוץ, למשל במיתוס היווני). מבחינה אומנותית, מיוזג אור השמש (הגברי) עם צורתה הנשית של הבאר רוקם טקס יום-יומי המסמל את קשר הנישואין ומחזירנו לכתובה שמייצגת אותו באופן כה מובהק.

כשרעיונות אלו במוחי, הכנתי רישום ראשוני של הכתובה לכלתי לעתיד. למרות התרגשותה למשמע התפיסה של הבאר כהשתקפות השמש בים, היא קראה תיגר על הצגת השקיעה כרכיב אומנותי בכתובתה. היא הסבירה שהנישואין הם תחילת החיים המשותפים ולא – חלילה – סיומם, והציעה שאשנה את השקיעה שעמדה ביסוד הצעת לזריחה מעל הכינרת. הערתה החזירה אותה לתצלומים הרבים שצברתי בהכנת הפרויקט: תצלומים של הכינרת. גיליתי שהצעתה של מולי היתה אפשרית: גם בזריחה מעל הכינרת, הצורה העגולה (ליתר דיוק האליפטית) של השתקפות השמש במים "משרטטת" את הבאר המתוארת באגדה. הכנתי בחיפזון רישום מחודש של הכתובה: הפעם זריחה מלאת תקווה, כשקרנתי השמש מהבהבות במים והשתקפות אליפטית מייצגת את הבאר בתוך הים. כמסגרת לנוף התמונה ציירתי את הרי רמת הגולן מאחורי הים. החזרתי את הגירסה החדשה למולי וחיכיתי לאישורה, שמבחינתי יהיה האות להתחיל את הכנת הכתובה.

והנה, הרישום נדחה שוב, הפעם בעטיה של סיבה גאוגרפית. הכרותה של מולי עם הכינרת גרמה לחשש שהביעה לגבי האופן שתתקבל הזריחה מעל המים. היא הסבירה לי שתמונה זאת – יפה ככל שתהיה – יכולה להיות סתמית מאוד: סתם אגם ברחבי תבל, ולא דווקא הכינרת. "אין כאן דימוי ברור של הכינרת", טענה. חזרתי לתצלומי הכינרת כדי ללמוד את הנוף. בשלב זה גיליתי שהאפיון הייחודי של נוף הכינרת מתקבל במבט אל ההרים שמצפון מערב לטבריה – מצוקי הארבל כשרואים אותם מרמת הגולן במבט

מערכה. כלומר, אם רוצים לתפוס את נוף הכינרת עם מצוקי הארבל כשהשמש ניכרת בו, חייבים להתבונן דווקא בשקיעה ולא בזריחה!

חזרנו אפוא לבעיה הראשונה, אך פתרוני לבעיה הגאוגרפית היה פשוט. החלטתי לסגל לעצמי את זכות האמן ולהפוך את הטבע על פיו, ביצירת זריחה במערב! כמו שלאבה יש הכוח להפוך עולמות, החלטתי שבנישואיהם של אהרן ומולי יש הצדקה להפוך את סדרי היקום. חשוב להרגיש כי הדימוי הגרפי ייוצר בקליגרפיה של הטקסט בגוונים שונים של דיו, והחלטתי להפריד בין טקסט הכתובה לבין המילים שאצור מהן את השמש והשתקפותה בים. "יעדתי את שתי הברכות הראשונות של "שבע ברכות" למטרה זאת. כזכור, הברכה הראשונה ("שהכל ברא לכבודו") מתייחסת לבריאה במשמעות הכללית בעקבות מקורות דוגמת הברכה הראשונה של קריאת שמע, שבה השמש נתפסת כסמל לבריאה כולה, ולכן הברכה "שהכל ברא לכבודו" נראתה לי מתאימה לציוור השמש בכתובה. הברכה השנייה ("יוצר האדם") מתייחסת לבריאת בני אנוש. כאן מצאתי הקבלה בין בריאת האדם כמשקפת את כוח היצירה של אלוהים, וכך הבאר משקפת את כוחה של מרים להביא מים ורפואה לעם. לכן בחרתי בברכה זאת לציוור הבאר בים – את הצורה האליפטית שהאגדה רומזת לה. שאר חמש הברכות שימשו כמסגרת לכתובה עצמה, מסגרת המסמלת את תחושת השמחה הנובעת מהנישואין. עיצוב זה התקבל על ידי בני הווג, והתחלתי להכין את הכתובה.

אגדה נוספת, מהתלמוד הירושלמי, הוסיפה מימד חשוב לעיצוב הכתובה:⁷

דלמא: רבי חייא רבא ורבי שמעון בן חלפתא הוו מהלכין בהדא בקעת ארבל בקריצתה וראו איילת השחר שבקע אורה. אמר רבי חייא רבה לר' שמעון בן חלפתא כי רבי: כך היא גאולתן של ישראל – בתחילה קימאה קימאה כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת. (ירושלמי ברכות פ"א ה"א, ב ע"ג)

האגדה מתארת מפגש בין ר' חייא הגדול ור' שמעון בן חלפתא, שהתקיים בתקופת החורבן. הם הלכו בבקעת ארבל בשעה מוקדמת מאוד ולפתע ראו את כוכב הלכת נוגה, הנקרא "איילת השחר", שהוא הסימן הראשון של אור השחר. ור' חייא אמר לחברו שמראה הכוכב מסמל את גאולת ישראל, ואפשרות הגאולה מתחזקת כמו שאור הבוקר הולך ומתחזק מזמן עליית הכוכב ועד לזריחה המלאה.

עיצוב הכתובה סביב הזריחה התאים מאוד לנושא האגדה. איילת השחר היא נוגה, וגם בנקודה זו מצטרף לדימוי גורם תרבותי ידוע – הזיקה הידועה שבין נוגה לבין האהבה. (נוגה היא אלה האהבה לפי המיתוס היווני – אפרודיטי; ונוס הלטינית).

7 אני מודה לידידי ישראל רוונסון שהיפנה אותי לאגדה זו.

"בקיעת" היום דומה למעמד הנישואין, מעמד שמתקדש על ידי האהבה ההדדית בין החתן והכלה. הוספת כוכב נוגה לכתובה היתה מביאה פן נוסף למשמעויות הסמליות הארוגות בה והיו מחזקות את הרעיון של מולי שהזריחה מסמלת התחלה מלאה תקווה לחייה המשותפים עם אהרן.

יום לפני החתונה ישבתי עם בני הזוג ולמדנו את האגדה ביחד. הצעתי להם להוסיף את כוכב נוגה לכתובה באמצעות נקודת כסופה, וביקשתי מהם לבחור את המילה שהכוכב יופיע עליה. אהרן ציין "קושטא" שמשמעה הוא "אמת". הוא רצה שהכוכב יופיע מעל מילה זאת משום שהאהבה היא האמת הנצחית עבורו ומולי.

עם מיקום הכוכב במקומו, הסתיימה הכנת הכתובה, אבל לא נגמר סיפורה. בחירת המילה "קושטא" ומיקומה השתקפה בדרשה מתחת לחופה שנשא הרב יהושע אנגלמן, מסדר הקידושין. הרב הדגיש בדבריו שמהות הנישואין ממוקדת במילה אחת בכתובה – "קושטא". עבורו, המסר העיקרי של טקס הנישואין הסתכם במילה זאת על משמעותו הגדולה – האמת. מדהים: הרב לא היה ער כלל להחלטת בני הזוג להבליט מילה זו באמצעות איילת השחר, אבל כנראה היה מאוד רגיש לחשיבות של מושג האמת במחשבות בני הזוג.

בסיכום: ניסיתי להציג כאן סיפור היווצרות כתובה על בסיס רצונות בני הזוג, התעניינות האמן-האב, ובני הזוג, באגדה, ועוצמת הרגש הטמונה באגדה כדי להמחיש מושגים חשובים במצב גורלי זה כחייהם של החתן והכלה. מהות האגדות המובאות כאן היא היכולת לתרגם מצב מקראי – צימאון למים (בבאר) – לצימאון רוחני, המתבטא בחיפוש לאחד המרפא (אגדת חז"ל). הבאר, על פי הפשט והדרש, מייצגת את שניהם, והאגדה הופכת את המציאות העתיקה למציאות בת הזמן. בעצם, כל אחד יכול לעלות על "ההר", להפעיל את דמיונו, להתבונן בבאר שבאמצע הים. שיקמתי את המקור האגדי בבחירת הדימוי של הזריחה בכנרת כפי שרואים אותה מהגדה המזרחית כאשר פונים מערבה. האגדה השנייה בנושא איילת השחר הוסיפה רובד של תקווה והבטחה לעתיד העם היהודי, הכרוך במצבו של זוג העומד להתחתן.

עולם האגדה עשיר בדימויים ציוריים, ותכלית האגדה היא להרחיב את המקרא כדי לעשות אותו רלבנטי למציאות. הרחבה זו היא קרקע פורייה לדימוי האומן, וכן ניתן לשאוב ממנו השראה בעיצוב הכתובה, המבטא את הרעיונות, התקוות, והרצונות של הזוג הצעיר בעת היצירתית ביותר כחייהם.

הזדהו אתם, ואחוזו ושלם ורעות כזרה יהיה אליהו יסכיב בער יהודה בעוצות ירחלים קול יסיון וקול ששה קול חתן וקול בלה קול כסבלות וחוקים טופשות וערים כפשוטו נגדכם ברוח אהרן יהיה פשע חתן עם הכלה: ברוך אתה יהוה אלהינו בליל זיהוה אלהינו ער את הארץ בצלמם ברוח רכות והתקן

הזדהו אתם, ואחוזו ושלם ורעות כזרה יהיה אליהו יסכיב בער יהודה בעוצות ירחלים קול יסיון וקול ששה קול חתן וקול בלה קול כסבלות וחוקים טופשות וערים כפשוטו נגדכם ברוח אהרן יהיה פשע חתן עם הכלה: ברוך אתה יהוה אלהינו בליל זיהוה אלהינו ער את הארץ בצלמם ברוח רכות והתקן

הזדהו אתם, ואחוזו ושלם ורעות כזרה יהיה אליהו יסכיב בער יהודה בעוצות ירחלים קול יסיון וקול ששה קול חתן וקול בלה קול כסבלות וחוקים טופשות וערים כפשוטו נגדכם ברוח אהרן יהיה פשע חתן עם הכלה: ברוך אתה יהוה אלהינו בליל זיהוה אלהינו ער את הארץ בצלמם ברוח רכות והתקן